

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Térértelmezések

Interpretations of space

FARAGÓ LÁSZLÓ

KULCSSZAVAK: tér, hely, terület, térstruktúra

ABSZTRAKT: Térértelmezéseinknek megfelelően mi, emberek hozzuk létre és alakítjuk a teret, így fontos, hogy azt tudatosan tegyük. Mivel a tér nem fizikai valóság, így különbözőképpen értelmezzük. A szerző négy fejezetben tárgyalja a legmeghatározóbb térfelfogásokat. Az objektív szemléletű abszolút térfelfogástól megkülönbözteti a relacionális/relatív teret. Bemutatja a duális szemléletű objektív anyagi és a (szubjektív) társadalmi terek koncepcióját. Részletesen ismerteti Heidegger térfelfogását. Mindegyik értelmezésnél utal azok gyakorlati konzekvenciáira. Ezt követően rámutat, hogy a tér- és a helyidea nem elsősorban léptékbeli különbséget jelent, hanem más a jelentésük; az absztrakt rendszer/struktúra és a konkrét hely között sajátos kölcsönhatás van. A tanulmány zárófejezete a mindennapi praxis és a tervezés tér(fogalom) használatát tárgyalja.

KEYWORDS: *space, place, territory, spatial structure, Marx, Heidegger, regionalism, planning*

ABSTRACT: According to our interpretation of space we, that is people in general, create and shape space, so it is important to do it consciously. Since space is not an element of physical reality, but consists of different complex systems, we can interpret it in different ways. The author does not review the main schools and all of the significant thinkers on space, but discusses the most influential approaches (modes of cognition) to space which have an important effect on the practical world, influence space-related discourse (political and public), and contribute to the shaping and creating of spaces. He distinguishes the objective approach of the absolute interpretation of space from the relational/relative space. He introduces the concept of dual approach, i. e. of objective material spaces and of (subjective) social spaces, as a Marxist theory. He presents Heidegger's concept of space at large, as a mode of being (Sein, Dasein). In each interpretation, he refers to their practical consequences. For example, a number of environmentalists, physical planners and geographers apply the absolute-space interpretation to maintain the appearance of objectivity. The new European regionalism is based on the Marxist dual concept of space. Heidegger's concept seems to be the most abstract, the most theoretical construct, but it is closest to daily reality. The author points out that

space and place ideas do not primarily mean difference in scale, but they carry different meanings, as there is a specific interaction between the abstract system or structure and the concrete place. With regard to these two basic ideas he discusses the related concepts of territory, placelessness, etc. The closing chapter of the study, not intended as a summary of the previously described interpretations, discusses the use of space as a concept in daily practice and planning. For the average person, space is the sum of his subjective experiences which are primarily linked to the world of everyday life. The space in which he lives is a kind of order and external endowment which offers opportunities and limitations. During planning, the planners (including all the contributors) develop and shape a specific space, which is the subject of a plan. The concrete physical and geographical area (or territory) is formed by the intention of planners and develops during the planning process.

Bevezetés

A tér és a hozzá kapcsolódó fogalmak (terület, régió, hely stb.) mind a tudományos, mind a köznyelvben gyakran használt alapkategóriák. Magyarországon e fogalmakat sok „területi szakember” is úgy használja, hogy nem tudatosítja jelentésüket, olyan magától értetődő a priori kategóriáknak, axiómáknak tartja ezeket, amelyek nem igényelnek különösebb kifejtést, magyarázatot. Kevesen vannak (pl. A. Gergely András, Korompai Attila, Lengyel Imre, Mészáros Rezső, Nemes Nagy József), akik az értelmezés bonyolult feladatára vállalkoznak, vagy részt vesznek az erről folyó diskurzusban. Ma különösen aktuális az alapfogalmak újratárgyalása, mert a regionális tudomány – általában a tértudományok – *térszemléletének megújítását* is egyre többen szorgalmazzák (Enyedi 2010, Lengyel 2010). Például Lengyel (2010) a kétféle, a fizikai (földrajzi) és a társadalmi *térfelfogások ötvözését* (?) tartja a regionális tudomány egyik kitörési pontjának.

E fogalmak kifejtésére, rendszerezésére azért is szükség van, mert általában megvan az igény a közös szakmai nyelvre, úgy érezzük, hogy szükség van rá ahhoz, hogy értsük egymást, hogy hatékonyan tudjunk kommunikálni, és hogy fel tudjuk használni egymás eredményeit. Az egységes fogalomhasználat kialakítása mégsem olyan egyszerű, mint gondolnánk. A térfogalmak körüljárását, minél pontosabb meghatározását és még inkább azok megértését éppen az viszi előre, ha tudatosítjuk, hogy a különböző tudományok, tudományágak más és más tartalmakkal dolgoznak, például a földrajztudomány másként közelíti meg azokat, mint a szociológia. De még adott tudományon belül is lehet eltérés, például a természetföldrajz empirista eszközökkel a realizmus/pozitívizmus talaján értelmezi a teret, míg a társadalomföldrajz ehhez kritikailag közelít. A regionális tudomány (regional science) kvantitatív forradalmát a mindennapi valóságtól való elfordulásként értelmezik a „regionális tanulmányok” (regional studies) képviselői. A különböző *térértelmezések a tér különböző megjelenési formáihoz kötődnek, különböző feltárandó problémákhoz*

„igazodnak”, az egyik értelmezés jobb eszköznek bizonyulhat, jobban megvilágíthatja a sajátos megközelítés lényegét, mint a másik. De ez is a létező metakritériumok, az általános elvek egyike.

A különböző értelmezésekre, tartalmi kifejtésekre azért van lehetőség, mert a tér esetében *nem konkrét fizikai valóságelemről* van szó, amely természet-tudományos módszerekkel egyre jobban megismerhető, mérhető, leírható, hanem nagyon komplex rendszerek *térbeliségéről, térbeni létmódjáról*, amelyeknek nagyon sok vizsgálati és értelmezési aspektusa van. Éppen ez a tér lényege (szubsztanciája, egy lehetséges metakritériuma), hogy nem önmagában, hanem sokszínű megjelenési formáiban, azokhoz igazodó aspektusokból tárható csak fel. Ezért a különböző tudományterületek szóhasználatában a tér kifejezés gyakran nem egy általános – minden tudományban elfogadott – értelmezésre (axiómára) utal, hanem a tudományág sajátos tárgyához, annak értelmezéséhez kötődik. Tehát a manapság leginkább elfogadható térfelfogás szerint nagyon sok tér (értelmezés) létezik, *a különböző létezők sok különböző teret (mezőt) alkotnak, amelyek rendelkeznek saját struktúrával és hatnak más térben létezőkre, és ez még kiegészül a virtuális terekkel*. A tértudományok – a tér mibenlétéből következően – nem a mindenhol kizárólagosan érvényes alaptörvények felkutatására vállalkozhatnak, hanem sokkal inkább értelmező tudományok.

A regionális tudomány társadalomtudomány, de a tértudományok között Magyarországon még ma is a természettudományi iskolák befolyása a legerősebb a térképzetekre, ami hatással van a közfelfogásra és a tudományos megjelenésre is. Ezt erősíti, hogy a társadalomtudományokban is erős külső és belső késztetés van arra, hogy a természettudományokhoz hasonló egzakt fogalmakat alkossunk és használjunk, olyan állításokat fogalmazzunk meg, amelyek empirikusan igazolhatóak, mindenhol és mindenkor érvényesek, kiállják a természettudományi értelemben vett objektivitás kritériumait. E törekvés kapcsán fel szeretném hívni a figyelmet, hogy egyrészt az irigylet, a példaként gyakran felhozott természettudományokban sem olyan egyértelmű a helyzet, mint ahogy korábban gondoltuk, és a pozitivista kurzus hirdetői még ma is hiszik. Másrészt, ma már a társadalomtudományok is egyre több konkrét méréssel, tényszerű adattal rendelkeznek (például az emberek térbeli mozgásáról), amelyek a korszerű számítógépes rendszerekkel¹ feldolgozhatók, így a társadalmi terekről is egyre több tényszerű állítást tudunk megfogalmazni, és ezek alapján nagy valószínűségű előrejelzések is készíthetők (Barabási 2010).

A tér(idő) viszonyrendszere (értelmezése), törvényszerűségeinek meghatározása a fizika makro-, mezo- és mikrovilágában is eltérő. Számunkra az „emberi léptékű” mezóvilág, a földi tér az adekvát, de szemléleti tanulságokat és analógiákat kaphatunk a két másik szféra kapcsolatából is. A fizikusok nem ugyanazokkal a törvényekkel magyarázzák a kozmikus jelenségeket, mint amelyeket a kvantumfizika alkalmaz. Sőt, mondhatjuk, hogy az egyikben alkalmazottak nem használatosak a másik léptékben. A makrogazdaságtan és a mikro-gazdaságtan más összefüggésekkel írja le egyazon gazdaság működésének lé-

nyegét, de a kettő kölcsönös egymásra hatását akkor is feltételezzük és elfogadjuk, ha azt még nem tudjuk pontosan matematikai modellekbe, képletekbe foglalni. A konkrét helyek és a belőlük felépülő (globalizált makro) terek használata, működése is különböző. A tér és a hely nem (csak) fizikai értelemben más „lépték”, hanem ontológiailag és ismeretelméletileg is más („szint”), vizsgálata más megközelítést igényel, de mivel az egyik alkotja a másikat, így egymástól elválaszthatatlanok. Azért értelmezhetjük azokat külön-külön, mert más típusú összefüggések bemutatásához használjuk őket, eltérő módon fontosak a számunkra.

E tanulmányban nem vállalkozom a térdefiníciók sokaságának számbavételére, nem törekszem történeti áttekintésre, hanem azokat a *legfőbb értelmezéseket, szemlélet- és megismerési módokat tárgyalom*, amelyekkel gyakran találkozhatunk a területi érvelésekben, amelyek hatnak a napi gyakorlatra, amelyek leginkább befolyásolják a térrel kapcsolatos diskurzust (a politikát és a közbeszédet is), és így hozzájárulnak a terek alakításához és létrehozásához.² (A térképzetek átalakulnak stratégiává és cselekvéssé, Max Weber-i értelemben az elmélet formailag elrendezi a valóságot.) Tehát a különböző iskolákat, elméleteket a társadalom, a gazdaság és a politika térfelfogására gyakorolt hatása alapján általam meghatározónak tartott szellemi irányzatokba sorolom. Más tárgyalási módokkal ellentétben (pl. Hubbard, Kitchin, Valentine 2004) megközelítésem (módszerem) nem a térelmélet kulcsszereplőinek a besorolását, kritikai értékelését teszi a középpontba, hanem az alapvető szellemi tradíciókhoz (pozitivizmus, marxizmus stb.) való kapcsolódásuk alapján a közös gondolatok rendezését és együttes kritikájukat.

Abszolút tér, „objektív” (természetelvű) szemlélet

A tér abszolút (semmitől sem függő, önmagában tekintett) értelmezése Galilei, Newton és Descartes munkásságában gyökerezik; a newtoni fizika és az euklideszi geometria kölcsönhatásában fejlődött. E tudományterületek nagy hatást gyakoroltak a többi tudomány térfelfogására, azok sokáig ennek megfelelően alakították saját térkonstrukcióikat.

Az abszolút tér háromdimenziós végtelen *természeti* jelenség, amely mindenütt egyforma, nincsenek kitüntetett pontjai, helyei, és irányait tekintve is egyenértékű. Olyan, mint egy nagy *tartály*, amelynek bármely pontját elfoglalhatják a tárgyak, az emberek, amelyben történnek az események. *Hatásában* hasonlatos egy *öntőformára*, a létező dolgok annak megfelelően veszik fel a háromdimenziós alakjukat. Olyan, mint egy *sablon* (template), egy „szabadon” kitölthető üres forma, ami mégis *meghatározza* a formai (térbeli) megjelenés lehetőségeit. Ebben az értelmezésben a tér az, *amiben* a („nem-téri”) *dolgok léteznek*, mozognak/alakulnak és formai/szer-

kezeti megjelenésükre *hatnak annak szabályai. Függetlenül létezik azoktól az eseményektől, tárgytól, amelyeket magába foglal, amelyekkel „meg van töltve”, és az emberi szubjektumtól is, azaz a magánvaló tárgyi természetű része. Önmaga lényegéből, szubsztanciájából eredő rendezőerővel bír, hatással van a benne létező dolgokra, azok formai megjelenésére, elrendeződésére. Okként, determinánsként, független változóként hat a benne létezőkre. Olyan önmagában (per se) vizsgálható (mérhető) referenciakeret, amelyben az érzékelésünk tárgyai léteznek. Tárgyszerű, amiben más tárgyak (fizikai környezet) és a társadalom (az emberek sokasága) is létezik, és amiben azok mozgása is lehetővé válik.*

A pozitív tudományok szellemében az abszolút tér megismeréséhez is empirikus úton kell közeledni. Látjuk, tapasztaljuk a földrajzi háromdimenziós teret és annak analógiáiból állítjuk fel a térképzeteinket is. A térbeli hipotéziseinket is a világ tényeivel kell összevetnünk, amelyek meg nem felelés esetén elvetődnek vagy korroborált („objektív”) állítássá válnak. E szemléletben a társadalomtudományi módszereknek is olyanoknak kell lenniük, amelyek alkalmasak a társadalomnak a természeti világ részeként való objektív vizsgálatára.

A klasszikus regionális gazdaságtan, a telephelyelméletek is e szemléletet, ezt a törekvést tükrözik, hiszen például a vállalkozások telephelyválasztására ható tényezők közül az inputok (pl. nyersanyag) és az outputok földrajzi (fizikai) távolságát tartják döntőnek. A területi munkamegosztásban, a regionális fejlettségben a klasszikus gazdaság- és társadalom-földrajzi adottságok fontosságát hangsúlyozzák.

*Az abszolút térértelmezés fő alkalmazási területe a newtoni fizika, a geometria és a természetföldrajz, valamint sok tekintetben ez jellemzi a köztudatot is. E térszemléletet alkalmazók a teret gyakran a földrajzi/fizikai környezettel azonosítják, amelyben az események megtörténnek és a tárgyak elhelyezkednek, az általuk fontosnak tartott tulajdonságokat (jellemzőket) abból eredeztetik, azokat a természeti környezet objektív törvényszerűségeiként tüntetik fel. Az objektivitás látszatának fenntartása érdekében ezeket nem választott értéként, hanem *külső adottságként* kezelik. Például a környezetvédők, a rendezési tervezők a kívánatos állapotokat gyakran nem úgy tüntetik fel, mint a térben elkülönülten élő társadalmi csoport szempontjából fontos értéket, hanem mint megszeghetetlen természeti törvényt. E nézet képviselői a természetelvű regionalizációt, a hagyományos rendezési tervezést, a klasszikus regionális gazdaságtant (pl. telephelyelméletek) képviselik. Egzaktn mérhető fizikai távolságban, szomszédságban, irányokban gondolkodnak. Ettől a szemlélettől nem idegen az a gyakorlat, amikor például a központi ágazati szervek „térfüggetlen szakmai szempontok alapján” megállapítják a fejlesztési szükségleteket (a kórházi ágyak, az általános iskolai tantermek számát stb.), majd azokat elosztják (allokálják, telepítik) a befogadó földrajzi térben.*

Relacionális (kapcsolati) terek, relativista (interpretatív) térszemlélet

Az interpretatív, a hermeneutikára épülő megközelítés más úton jár, mint a természetelvű empirikus tradíció. Számára nem az kérdés, hogy mi a tér, hanem az a fontos, hogy az ember a mindennapi praxisában miként konceptualizálja és hozza létre azt. E nézet képviselői szerint a tér nem a természetből vezethető le, hanem sokkal inkább a társadalom felől ismerhető meg. A tudomány által konstruált terek, az objektívként elfogadott geometriák is szubjektív (önkényesen választott) feltételezéseken alapulnak, azokat is az emberek alkották. Ezek is a jelenségek megismerését, leírását szolgáló, emberek által létrehozott eszközök.

Az euklideszi geometria egyeduralmát megkérdőjelezte a nem-euklideszi, az n -dimenziós, a fraktál geometria (lásd pl. Riemann, Minkowski, Lobacsevszkij munkáit), és az einsteini tér-idő-konceptió rávilágított arra, hogy a térre nem lehet úgy tekinteni, mint ami független a tárgyak és események elrendeződésétől. Ezek alapján már könnyű volt belátni, hogy *a tárgyak és események elhelyezkedésére nem a független tér rendezőereje hat, hanem a benne foglaltak viszonya, egymásra gyakorolt hatása*. Fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra is, hogy nem szabad megfélekmününk a véletlenszerűségről, az esetlegességről³ sem, továbbá az együtt létezők szándéka/akarata is szerepet kaphat a téralakításban.

Egy térbeli pont, egy konkrét hely sohasem önmagában létezik, hanem valamely nagyobb egység, rendszer, háló elemeként, és ezek között szükségszerűen kapcsolatok, kölcsönhatások vannak. Például egy bevásárlóközpont eladási lehetőségeire, kilométerben, időben, lakosságában mérhető vonzaskörzetére nem valamiféle térbeli objektív törvényszerűség hat, nem az alapján tudjuk lokalizálni, modellezni, hanem a saját és más kereskedelmi egységek áru kínálatán, a telephelyek fizikai távolságán és a közlekedési helyzetén (költségén) kívül még számos más társadalmi-gazdasági adottság hat rá. Azaz a különböző együtt létezők egymáshoz való viszonya a meghatározó.

A hagyományos abszolút térszemléletet a filozófia már jóval Einstein és Minkowski előtt meghaladta. Már Newton kortársa, Leibniz kifejtette – ezzel megteremtve a modern térfelfogást –, hogy a tárgyak helyzete a többi tárgyhoz való relatív viszonyában értelmezhető, *a teret a tárgyak és az események egymáshoz fűződő kapcsolata, relációja alkotja és alakítja*. A tér az egyidejűleg megvalósulható lehetőségek, az idő az egymás utáni lehetőségek megvalósulásának a rendje. Amilyen a viszony a fizikai test és a tér között, ugyanolyan a viszony a dolgok állapota vagy ezek sorozata és az idő között. Kölcsönösen hatnak egymásra az egyes dolgok, és ennél fogva állandó változásnak vannak kitéve (Leibniz 1986). A tér aktivitása is a dolgokból, az eseményekből ered. Ilyen értelemben a tér *parazita* (Agnew 2005), önmagában nem, csak a létezőkben képes megmutatkozni. Mindebből következően a tér konkrét megjelenési formái és értelmezései történetileg változnak, követik a benne történő változásokat.

A fizikai, a biológiai, a társadalmi, a gazdasági jelenségeknek és hatásoknak megfelelően többszörösen összetett terek léteznek. *Mindegyik létezési forma saját teret hoz létre.* Az események nem a tartályszerű térben zajlanak, hanem *maguk hozzák létre specifikus tereiket*, és ezáltal a fejlesztésüknek, alakításuknak is a *sajátjaikból eredő térdimenziói vannak.* Tehát nem a független tér törvényeire kell alapoznunk fejlesztési törekvéseinket, hanem a vizsgálat tárgyának sajátos térbeli megjelenésére.

E térszemléletet vallók a sajátos térbeli viszonyokat, kapcsolatokat és a folyamatokat helyezik vizsgálataik középpontjába, azokból építik fel az állandóan változó tereket. E térértelmezés szerint a térszervezést a funkciókból, a funkcionális kapcsolatokból indulhatuk ki, kapcsolati modelleket, hálózatépítési eszközöket alkalmazhatunk. Például e nézetek alapján nem a NUTS típusú, hanem a funkcionális és a csomóponti régiók kialakítása szorgalmazható. Így például, ha az Ormánságnak nincs semmilyen élő kapcsolata a Dél-Balatonnal, akkor nem alkothatnak egy régiót. Vagy, mivel a vidéki régióközpontokba települt funkciók vonzáskörzetei nem fedik le a régiók egészét, így vannak köztes, igazán egyik régióhoz sem tartozó területek, amelyek sajátos/speciális téregységet alkotnak, vagy Budapesthez kötődnek.

Objektív anyagi és (szubjektív, mentális) társadalmi terek, duális térszemlélet

Sokan elismerik az emberektől függetlenül létező objektív tereket, de belátják, hogy a társadalmi-gazdasági struktúrák is térben léteznek, és e két tértípus kapcsolódását, egymásra gyakorolt hatását kiemelt szempontként kezelik.

A marxisták (Louis Pierre Althusser, Manuel Castells, David Harvey, Henry Lefebvre, Edward Soja stb.) és általában a pozitív tudományfelfogás képviselői (pl. Peter Hagett) az objektív (materiális) és a szubjektív/mentális (ember által interpretált) terek megkülönböztetését kiemelten fontosnak tartják.⁴ Hasonlóképpen duális a ma divatos *holisztikus megközelítés* is, amely szerint a természet és a társadalom egymást kiegészítő, egymásra ható *önálló entitások*, a társadalom a természetben létezik. A szubjektum a tőle független objektív tárgyi természettől, saját törvényei alapján működő térben van, és azáltal meghatározott (természeti determinizmus).

A marxista (általában a materialista) térfelfogás szerint a tér és az idő a mozgásban lévő anyag objektív, valóságos létezési formája. A térbeli kiterjedés minden tárgy objektív tulajdonsága, az anyagi természetű tárgyak/dolgok kitöltenek egy térfogatot, a kitöltött térfogatok közötti űr/tér pedig az anyag, a tárgyak mozgásának feltétele. A fizikai tértől elkülönül a történelmileg meghatározott társadalmi (-gazdasági) tér, de az is az objektív törvények szerint működő valóság része. A társadalmi tér társadalmi produktum, amely dialektikus

kapcsolatban van a konkrét, materiális/fizikai térrel (Lefebvre 1974). A társadalmilag létrehozott tér megjelenik a konkrét (fizikai) térben, valamint az emberek és csoportjaik közötti viszonyokban. A teret társadalmi jelentéssel, funkcióval a társadalmilag létező ember ruházza fel, de az alap a fizikai/materiális tér. Castells (1977) egy korai munkájában még kifejezetten olyan *materiális terméknek* írja le a teret, amely a kultúra és a természet interakciójából ered. Későbbi kötetében kifejti (Castells 2005), hogy például a hálózati társadalom absztrakt áramlási terének *materiális alapja* az elektronikus impulzusok, a készülékek, a távközlési és műsorszórási rendszerek és az elit topológiai lakóhelyei. Harvey (1973) rámutat arra, hogy a térstruktúra (pl. urbanizáció) mélyebb társadalmi és termelési struktúrák kifejeződése. A marxista térszemléleten alapuló területi vizsgálatokban mindvégig megmarad a fizikai, a materiális valósághoz, a földrajzi környezethez való kötődés.

Soja (1989, 3. fejezet) többek között – Lefebvre és Castells munkásságára támaszkodva – a társadalmi-területi dialektikát könyvében külön fejezetben tárgyalja. A társadalmi és a területi kapcsolatok kölcsönösen hatnak egymásra, függnék egymástól. Azaz a tér, a tér politikai szerveződése társadalmi kapcsolatokat tükröznek, és az visszahat a térre, annak szerveződésére. De ez a dialektika nem a marxi historicizmus vagy a hegeli tézis–antitézis–szintézis mechanizmusa, hanem a központjában a társadalmi lét térbelisége áll.

Tehát marxista megközelítésben úgy tekinthetünk a térre, mint egy materiális dologra, ami dialektikus kapcsolatban van a (létrehozó) társadalommal (társadalmi térrel), de attól mégis elválasztódik, elválasztható, így külön is a vizsgálat tárgyává tehető. Véleményem szerint marxizáló megközelítésben a térstruktúra akár a termelési és osztályviszonyoktól elválasztva is vizsgálható, sőt elsősorban ez lehet a tértudományok tárgya. A fizikai/természeti és a társadalmi tér dualizmusával foglalkozó tudósok mellett másokat (pl. Heidegger, Husserl, Sartre, Harvey) az (is) foglalkoztatja, hogy a konkrét tér, az adott hely és a gondolkodó szubjektum között milyen a kapcsolat.

Nemes Nagy (2009, 87.) a térelemek tartalma (szubsztanciája) szerint megkülönbözteti az objektív tereket az észlelt szubjektív terektől,⁵ és az anyagi természetűeket (pl. iskolahálózat) a nem anyagi, szellemi (pl. az iskolázottság) terektől.⁶ Kifejti, hogy a társadalmi terek egyszerre objektívek és szubjektívek, és a regionális tudományi szemlélet egyik legalapvetőbb elméleti momentuma a „társadalomnak a földi térhez kötött, lokalizált „külső” tere és az egyes társadalmi szférák „belső terének” megkülönböztetése” (Nemes Nagy 2009, 88.). Tehát e fogalmi rendszerben van egy megkülönböztethető társadalmi tér és egy ahhoz képest külső (objektív, abszolút, exogén, lokalizált) földrajzi tér, ahol (amiben, amin) játszódik az események, amit vizsgál a „területi kutatás”, és e két tértípus hat egymásra, közöttük ok-okozati kapcsolat van. E nézetet leginkább a „vetítővászon” vagy a „színpad” hasonlattal lehet szemléltetni, ami lényegét tekintve leginkább az abszolút térszemlélethez köthető. Nemes Nagy „belső és külső tér modellje” (2009, 89. o. 3.1 ábrája) is jól reprezentálja ezt, gyakorlatilag ezt ábrázolja. Azaz a

külső tér nem más, mint társadalmi folyamatok földrajzi megjelenése/vetülete, a folyamatok térképi leképezése,⁷ azaz a társadalmi folyamatokat dualizálja, a térbeliségét externalizálja.

Hasonló korábbi nézetén Castells túllépett: „...a tér a társadalomnak nem a visszatükröződése, hanem a kifejeződése. Más szóval a tér nem a társadalom valamiféle fénymásolata, hanem maga a társadalom. A térbeli formákat és folyamatokat az általános társadalmi struktúra dinamikája alakítja ki” (Castells 2005, 532.). Lengyel (2010) is a külső és belső terek egységét, és nem azok megkülönböztetését hangsúlyozza.

Valójában a – Nemes Nagy szóhasználatában – „belső tér” nem a külső földrajzi térre vetődik, hanem *önmagában téralkotó, földrajzi pozíciója is hozzá tartozik a létehez, annak egyik elidegeníthetetlen, fontos sajátja*. A tér-idő-tartalom összetartozik (Faragó 2007, 3.). A komplex (térbeli) lét földrajzi mozzanata mint az entitás egyik alkotója csak ennek tudatában, csak bizonyos vizsgálati céllal különíthető el. Fontos hangsúlyozni, hogy a társadalmi tereknek („belső tereknek”) térbeli létmódjuktól független vizsgálata önmagában félrevezető is lehet, mert minden általános társadalmi összefüggés sajátosan, a térben elkülönülten élő társadalmi csoportok által (kulturálisan) meghatározottan jelenik meg. A külső és a belső tér elkülönült kezelhetőségének feltételezése azt a hibás gyakorlatot legitimálhatja, mintha például az ágazati vizsgálatoknál és a fejlesztési stratégiákban eltekinthetnénk a térbeliségtől, pedig minden létező csak a tér- és időbeli pozíciójától az, ami. Hiába alakítunk ki általános tanrendet és ajánlunk hozzá típus-iskolaépületet, az – még ha mindenhol előírható és megépíthető lenne – akkor is másként működne és más eredményre vezetne Budapest II. kerületében, mint az ormánsági Drávafokon. Ma mégis általános gyakorlat a „belső és a külső tér” elkülönült vizsgálata és fejlesztése, ami elválasztja a felszínt, a formát a mélyszerkezetektől, a lényegi összefüggésektől. Sajnos ma a szakági és pénzügyi tervezők/fejlesztők gyakran eltekintenek a szükségyszerű térbeli megjelenéstől, és a műszaki/rendezési tervezés a „külső térre” koncentrálnál, így felborul a szubsztancia és a forma viszonya.

Nemes Nagy (2009, 95.) felteszi és megválaszolja azt a kérdést is, „...hogyan vajon bármifajta társadalmi viszony térbeli viszonyként értelmezhető-e? A válasz a kérdésre egyértelműen nemleges.” Szerintem viszont a válasz egyértelműen igen. Minden társadalmi viszony egyben egy elfoglalt hely a konkrét (pl. földrajzi) és absztrakt (pl. hatalmi) terekben is, Nemes Nagy analógiájával egy-szerre van külső és belső tere.

Az e fejezetben tárgyalt duális szemléletet képviselik az európai intézmények is. A CEMAT⁸ szerint a területi tervezés a gazdaságpolitika, a szociálpolitika, a kulturális és ökológiai politika földrajzi vetületével foglalkozik (CEMAT 1983). Az európai újregionalizmus is ezen elvekre épül. Az érvelés szerint megváltozott a gazdaság, a termelési mód, így annak földrajzi vetülete, adekvát területi szintje is más, ezért a politikai stratégia része a regionalizmus.

A térbeliség mint létmód⁹

A tértudományok magyar képviselői idegenkednek a német egzisztencialista Heidegger térfelfogásának interpretálásától és alkalmazásától. Heidegger megértését, olvasását nehezíti saját maga konstruált nyelvezete. Sokan azzal kerülnek meg, hogy speciális mélyfilozófiai kérdései nagyon távol állnak a napi tapasztalatainktól, lefordíthatatlanok a gyakorlat számára. Véleményem szerint a problémát inkább az jelenti, hogy ütközik a mainstream földrajz- és közgazdaság-tudományi gondolkodással, képviselőik állításaival, így nem vesznek róla tudomást.

Heidegger megkérdőjelezi a korábban felvázolt térfelfogásokat. „...vajon a fizikailag-technikailag felvázolt tér tekinthető-e ... az egyedüli valós térnek? Vele összehasonlítva vajon minden másként összeillesztett tér, a művészeti tér, a mindennapi cselekvés és érintkezés tere csupán szubjektív módon feltételezett előformája és származéka lenne az egyetlen objektív kozmikus térnek?” (Heidegger 1994, 212.) Heidegger szerint az önmagában vett (világ nélküli) nem-lét térnek mint tárgyi természetű, homogén, üres, passzív „formának” a vizsgálata nem visz sehová. Nem vezet a tér megismeréséhez az objektív-szubjektív viszony előfeltételezése sem, mert a tér független a tárgyi tapasztalattól és a szubjektív előfeltevésektől is. A tér se nem objektív, se nem szubjektív. *Minden eleve térben létezik*, „...naiv vélekedés, miszerint az ember szellemi dolog, mely utólag térbe helyzetetett” (Heidegger 2001, 75–76.). Nem az a helyzet, hogy az ember „van”, és ehhez még alkalmoszerűen szert tesz egy „világhoz” kapcsolódó létviszonyhoz. Nincs benne-lét-mentes létező, ami bizonyos esetekben kapcsolatba lép a világgal. A kapcsolat csak azért és oly módon lehetséges, mert a jelenvaló lét a világban-benne-lét. Nem egy másik létezővel való találkozásról van szó (Heidegger 2001).

Heidegger különbséget tesz a létező és a lét között. A létezőt úgy határozza meg, mint ami különbözik a semmitől: „létező mindaz, amiről beszélünk, amit gondolunk, amihez valahogyan viszonyulunk, létező az is, ami és ahogyan mi vagyunk” (Heidegger 2001, 5.). A fizikai létezés vonatkozásában értelmezhető a bennfoglaltság: az, hogy valami benne van valami másban. De ez nem a tér, ahogyan az abszolút térszemlélet hívei gondolják, hanem csupán az egyik fizikailag létező tárgy benne van, benne létezik a másik tárgyban. Az asztal a tanteremben, a tanterem az egyetem épületében, az a városban (...), és az egész a világmindenségben van. Mindezeknek az egymásban lévő dolgoknak *ugyanaz a létmódjuk*, ami nem emberi, nem jelenvalólét-szerű. Heidegger ezt a „kéznéllet” terminussal jelöli. Tehát Heidegger (2001, 12. §) elhatárolja a jelenvaló létet (létezés, egzisztenciát) a lét tárgyi természetű térbeli módjától. Ez a dualitás nem az előző fejezetben tárgyalt kettősség.

„*Sem a tér nincs a szubjektumunkban, sem a világ a térben.* Ellenkezőleg, a tér a világ-„ban” van, amennyiben a jelenvaló létet konstituáló világban-benne-lét te-

ret tár fel. A tér nem a szubjektumban található, és a szubjektum sem szemléli a világot úgy, „mintha” az a térben lenne, minthogy az ontológiailag helyesen értelmezett „szubjektum”, a jelenvaló lét eredendően térbeli” (Heidegger 2001, 136–137.). Tehát a *térbeliség nem külsődleges*, ha nem is tematikusan, de a világban-benne-létnek megfelelően a priori adva van. De természetesen a térbeliség kezelése lehet tematikus formális feladat, mint a tértudományok, a területfejlesztés esetében. Ilyenkor a *megmutatkozó teret* vizsgáljuk. Tekinthetjük önmagukban is a dolgokat, de világon belüli összefüggések nélkül azok elvesztik rendeltetésjellegüket, specifikus környezetszerűségüket, és csak a térbeli kiterjedések, távolságok formai összefüggései jelennek meg. A térbeliség a konkrét megközelítésnek megfelelően mutatkozik meg. „...a térbeliség egyáltalában csak a világ alapján fedhető fel, és pedig azért, mert a tér mégiscsak egyik konstituense a világnak a jelenvaló lét lényegi térbeliségének megfelelően, mely a jelenvaló lét alapszerkezetéből, a világban-benne-létből következik” (Heidegger 2001, 138.).

Heidegger rávilágít, hogy nincs „világ” nélküli szubjektum, nincs mások nélküli Én. Az ember nem a lélek és a test szintézise, hanem az egzisztencia (jelenvaló lét). A világban-benne-lét együttlét másokkal. A térbeliség egzisztenciálisan csak az időbeliség által lehetséges, de a tér nem az időből ered, és az időnek nincs elsőbbsége a térrel szemben, mint ahogyan azt Kant gondolta.

A *létezés a világban-benne-létet* jelenti. De ez a magyar terminus technicus szemantikailag félreérthető. *Nem arról van szó*, hogy a szubjektum benne van a külső világban, hanem maga is alkotórésze annak oly módon, hogy világtér szerkezetével rendelkezik, az az a *priorija*. „Annak elutasítása, hogy a jelenvaló lét ily módon a térben mint tartályban lenne belül, nem zárja ki elvileg a jelenvaló lét mindenfajta térbeliségét, hanem szabadon hagyja az utat a jelenvaló lét szempontjából lényeges térbeliség megtalálásához” (Heidegger 2001, 126.). E megközelítéssel Heidegger arra törekszik, hogy meghatározza, számunkra megmutassa, hogy a tér milyen értelemben alkotórésze a világnak, amit ő a világban-benne-lét struktúramozzanataként jellemez.

Vannak kitüntetett állandó helyek és irányok (pl. égtájak), amelyeknek nem eleve van földrajzi értelmük, de számunkra előzetesen adottak, és azoknak megfelelően használjuk a teret. Például az építész a benapozás ismeretében tájolja a házat, a bejövő fénynek megfelelően tesszük az íróasztalt a szobába. A térnek ilyen és hasonló részei nem az előzetesen adott térnek megfelelően rendeződnek be, nem annak megfelelően használjuk őket, hanem specifikusságuknak, jelentésüknek megfelelően, ami az egész világ rendeltetésszerűségét artikulálja. A mindenkori világ fedi fel a hozzá tartozó térbeliséget. Nem azért rendezzük úgy be az egyetemi előadótermet, mert az valami eredendő térstruktúrából ered, hanem jelen tudásunk alapján úgy véljük, hogy ez felel meg legjobban annak a funkciónak, ahogyan használni akarjuk, és az adott helyen, az adott intézményi keretek között ennyit fordíthatunk rá. Az ilyen elgondolások és a rajtuk alapuló cselekvések adják/kreálják a rendeltetésszerű térstruktúrát.

Mindennapi létünkben a térbeliséget a *közelség* (Heideggernél az „el-távolítás” mint a távolság megszüntetése) és az *irányultság* jellemzi. Heidegger a közelséget (szomszédságot) és távolságot sem csak egyszerűen fizikai távolságként értelmezi, mint az abszolút térszemlélet képviselői. Mindennapjainkban elsősorban és közvetlenül a „közelben” lévő dolgokkal találkozunk, ami nem csak, nem elsősorban a fizikai közelséget jelenti, hanem a *rendeltetésszerű hozzáférhetőséget*, ahogy Heidegger nevezi, „kézhezállóságot”. (Heidegger az eszköz létmódját nevezi „kézhezállóságnak”. Egy eszköz létehez mindig hozzátartozik az a közeg, amiben az, ami. Az eszköz lényegileg „valami azért, hogy”.) „Közvetlenül sosincs adva a lehetséges helyek háromdimenziós sokfélesége, amelyet aztán a kéznél levő dolgok tölténének ki. A kézhez álló térbeliségében még rejtve van a térnek ez a dimenzionálása. A „fent” azt jelenti, hogy „a tetőn”, a „lent” azt, hogy a „földön”, a hátul azt, hogy az „ajtónál”; minden hol-t mindennapi foglalatосkodás, jövés-menés fed fel és értelmez a maga körültekintésében, nem pedig a szemlélő térfelmérés állapítja meg és jegyzi fel” (Heidegger 2001, 127–128.). E viszonylatok a praxisunkban alakulnak ki, vagy már ezzel találkozunk a mindennapi életünkben. Azzal, hogy a net-generáció (digital natives) tagjának van megfelelő internetes kapcsolata, amelynek segítségével akár a New York-i barátjával valós időben, tetszés szerint tud kapcsolatot tartani (skype-olni), az jobban a „kezére áll”, könnyebben kapcsolatba lép vele, azaz „közelebb van” számára, mint a digitális analfabéta vidéki rokona, akihez évente egyszer elviszik a szülei.

Mindennapi létünkben (a jelenvaló létben) a közelségre, a hozzáférhetőségre törekszünk. Például a telekommunikációval közel hozzuk magunkhoz az el nem érhető dolgokat, kibővítjük környező világunkat, relatív módon elérhetővé válnak dolgok, amelyeknek a fizikai távolságát fel sem mérjük, ami nem is fontos számunkra, mert a *hozzáférhetőségében értelmezzük*. A távolság nem fizikai állandó, hanem a *bennünket érintő világban (át)értelmeződő* kategória. Az emberek (különösen a természetföldrajzosok, a matematikusok) hajlamosak arra, hogy az „objektíven” mérhető távolság–közelség ilyen megközelítését „szubjektívnek” minősítsék. „Ez azonban olyan „szubjektivitás”, amely a világ „realitásainak” talán legreálisabbikát fedi fel, és amelynek semmi köze nincs sem a „szubjektív” önkényhez, sem egy „magánvaló” másként létezőnek a szubjektíviztikus „felfogásához”. A jelenvaló lét mindennapiságának körültekintő el-távolítása felfedi az „igaz világ” magánvaló létét, azét a létezőét, amelyhez a jelenvaló lét mint egzisztáló már mindenkor hozzá van kötve” (Heidegger 2001, 131.).

Tehát a közelség – Heidegger értelmezésében – nem feltétlen csekély térközt, kis fizikai távolságot jelent, hanem valami olyant, ami számomra *hozzáférhető*, nem feltétlen a maga fizikaiságában, de *elérhető, használható*. Tehát az előző példánál maradva nem szubjektíve érzi úgy a digitális bennszülött, hogy elérhetőbb az ugyancsak a neten lógó New York-i barátja, mint a falun élő, internethez nem értő, ilyen kapcsolattal nem rendelkező rokona, hanem *száma* a *valóságban is úgy van*. Ilyen értelemben az „itt” nem elsősorban helymeghatáro-

zás, a hol kérdésre adott válasz, nem feltétlen a fizikai közelségre utal, hanem egy viszonyra, egy valóságos lehetőségre, használhatóságra. Ha felfedezünk magunk előtt az utcán egy ismerőst, akit utol akarunk érni, gondolatainkban ezzel foglakozunk, akkor (abban a pillanatban) ő közelebb van hozzánk, mint a járda, amivel érintkezünk, de nincs a tudatunkban, hogy azon lépkedünk. Az ismerős térbelisége (utolérhető) feltárul számunkra, míg a járdától való távolság nem. Ha közben megbotlunk egy gödörben, és arra gondolunk, hogy nem javíttatta ki az önkormányzat, akkor fordulhat a helyzet. Ugyanez tapasztalható a gazdaságban is. Amikor egy vállalat partnert keres, akkor az adott feladat (teljesítendő funkció) kapcsán kerülnek látókörébe vállalatok. Távoli egységekkel, potenciális beszállítókkal is szoros „szomszédsági” kapcsolat épülhet ki a gazdasági hálózati térben, míg a közvetlen szomszéd telephellyel semmilyen kapcsolata sincs. Amíg se gazdasági kapcsolatba, se más természetű konfliktusba nem kerül vele, addig szomszédja nincs a látókörében.

Az irányultság is mindig a mi világban-benne-létünkéből ered. Egyrészt mi „érezzük”, hogy mi nekünk a bal vagy a jobb irány¹⁰, másrészt a tájékozódáshoz használjuk a térszerkezeti emlékezetünket, a konkrét irányultságunk kapcsán tárjuk fel a környező világot. Amikor megadjuk más létezők térbeliségét, akkor az elrendezés – mint a rendeltetésesség, rendeltetés meghatározás része – valamilyen összetalálkozást, tudomásulvételt, hozzáférhetőséget eredményez.

Tér- és helyidea

A tér „...utalhat egy nagy kiterjedésű, határok nélküli területre, vagy egy olyan térségre, amelynek mérete a lokális területektől kezdve a globális földfelszínig terjedhet” (Haggett 2006, 803.). „A »terület« szót általában a földi tér geometriai részének jelölésére használják (Haggett 2006, 367.). A régió a „földfelszín meghatározott határokkal és jellegzetességekkel bíró részlete” (Haggett 2006, 799.). „A hely (place) szintén a földfelszín egy bizonyos darabjára vonatkozik, ... nem használjuk absztrakt értelemben, csak egy azonosítható elhelyezkedéshez kapcsolódik” (Haggett 2006, 5.). A hely „a földrajzi tér egy darabja” (Johnston, Gregory, Pratt and Watts, 2000, 582.). Az idézett összefoglaló munkák nyomán állíthatjuk, hogy klasszikus földrajzi megközelítésben a tér, a terület, a régió, a térség, a hely alapvetően – a lényegét tekintve – rokon fogalmak, általában a földfelszín különböző egységei, amelyek leginkább a nagyságrendjükben térnek el egymástól. Ebben a gondolati rendszerben a területi kutatások is a földfelszín valamely darabjára vonatkoznak, a földrajzi térben való mozgásokat (pl. a migrációt, a szállítást) vizsgálják, vagy éppen a határok felismerésére irányulnak. A társadalomföldrajz is leginkább a kulturális különbségek földrajzi mintázatait vagy a kulturális jellemzők terjedését vizsgálja. Az 1970-es évekig ez a pozitivisták térértelmezés uralta a földrajztu-

dományt, majd megjelent ennek kritikája, és előtérbe került a specifikus helyek társadalmi koncepciója.

A „terület” kifejezést gyakran helytelenül a „hely” vagy „tér” szinonimájaként is használják, pedig nem olyan alapvető (általános) kategória, mint azok, hanem inkább konkrét földrajzi téregységre vonatkozik. Valaminek van területe, leginkább összefüggő, közösen használt, irányított vagy szervezett földrajzi egységet, földterületet jelent. Leggyakrabban *közigazgatási* (pl. állam) vagy *funkcionális egységek földrajzilag lehatárolt egysége*.

A hagyományos földrajzi és a marxista állásponttól eltérnek azok a (pl. fenomenológiai, posztmodern) értelmezések, amelyek a tér és a helyek között *minőségi különbséget* tesznek. A teret (space) általános, inkább absztrakt fogalomnak tartják, amely nem egy nagyobb befogadó fizikai téregység, hanem sokkal inkább a *helyek rendszere, konceptualizálása*. (Ez nem egyeztethető össze az abszolút térfelfogással.) A kettő között nem nagyságrendi különbség van, hanem sokkal inkább más koncepciót képviselnek, kapcsolatuk nem külsődleges, mint amit a duális térszemlélet sugall, és nem is az abszolút térfelfogás bennfoglaltságát jelenti. A tér(struktúra) – mint az elfoglalt pozíciók sokaságának viszonyrendszere – megadja az absztrakt rendszerben a lokációt, a hely pedig annak specifikus megélése. A hely – mint konkrét tér, mint napi gyakorlat – különböző nagyságú téregység is lehet.

Agnew (2005) a tér (space) és a hely (place) megkülönböztetésének az ideológiai, a politikai aspektusára is rámutat. A teret gyakran a globálissal, a modernnel, a haladóval azonosítják, míg a hely a tradicionálist, a helyhez kötöttséget, a kulturális és nemzeti meghatározottságot, az élhető „teret” stb. képviseli. Mindegyik nézetrendszer törekszik arra, hogy a másik megközelítés fölé emelkedjen, hogy a hely uralja a teret, vagy éppen fordítva. (Az elsőt gyakran a liberális baloldal, a másikat a konzervatívok területfejlesztési politikájához kötik.) A térbeli megközelítésben az általánostól haladunk a konkrét felé, fentről lefelé bontjuk a rendszert, míg a másik esetében az egyediből általánosítunk, alulról építkezünk. Kétségtelenül van létjogosultsága a két megközelítésnek, a különbségek feltárásának, de a demarkáció mellett a két fogalom kapcsolatát is meg kell világítani.

A hely a tér alkotóeleme, a kettő szorosan összetartozik, hatással vannak egymásra (Heidegger, Foucault). Az igaz, hogy a hely egy nagyobb egység/rendszer (pl. ország, Európai Monetáris Unió) része, amely többnyire földrajzilag is beazonosítható (piece of territory), de lényegét a konkrét társadalom, az események és a tárgyak alkotják. A hely, ahol az emberek a konkrét társadalmi-gazdasági folyamatoknak részesei. Az „itt” jelöl bennünket („mi”), azt a helyet, ami elkülönül az „ott”-tól, tőlük. „A hatalom és a gazdaság tere kivetül az egész világra, míg az emberek élete és élményvilága bizonyos helyeken, kultúrájukban és történelmükben gyökerezik” (Castells 2005, 537.).

Egy földrajzi területen élünk, de nem helyes kifejezés, hogy egy helyhez tartozunk, hanem mi vagyunk a dolgainkkal együtt „a hely”. „...az elhelyezés a

dolgoknak a valahová tartozás lehetőségét kínálja fel, és innen kiindulva az egymáshoz tartozását.... A hely mindenkor egy tájékot nyit meg, miközben a dolgokat mint összetartozókat benne gyűjti egybe. A helyen a dolgok tájékukra való egybegyűjtése játszódik le szabaddá tévő oltalmazásuk értelmében” (Heidegger 1994, 214–215.). „Meg kellene tanulnunk felismerni, hogy maguk a dolgok a helyek, és nem csak odatartoznak egy helyhez. ... A hely nem a fizikai-technikai felfogás szerinti, előzetesen adott térben van. Éppen egy tájék helyeinek működéséből bontakozik ki a tér” (Heidegger 1994, 215–216.).

A téralkotó elemek, a konkrét helyek létrejöttük pillanatától kapcsolatba, viszonyba kerülnek más elemi helyekkel, egy „nagyobb”, „magasabb szintű” rendszer, struktúra, bonyolult hálózat részévé válnak. Tehát a sajátos/egyedi, csak arra a helyre jellemző tulajdonságokkal rendelkező betöltött fizikai vagy virtuális helyek egyben valamilyen rend törvényszerűségei alapján működő struktúra részei is.

A térbeliség mint struktúra a világ (egész) és elkülönült részeinek a lét- és működési módja is. Strukturálista nézőpontból (Anthony Giddens, Claude Lévy-Strauss, Pierre Félix Bourdieu és mások munkássága alapján) állíthatjuk, hogy az egészben, a (tér)struktúrában elfoglalt pozíció befolyással van a konkrét helyekre/eseményekre/értelmezésekre, a kialakult szabályok, feltételek hatnak azok működésére és lehetőségeire.¹¹ „A társadalmi élet téridő-struktúrája meghatározza, hogy a társadalmi cselekmények és viszonyok (beleértve az osztályviszonyokat) anyagi formában miként jöhetnek létre, miként válnak konkrétá” (Soja 1989, 129.).

A teret alkotó események, kapcsolatok és jelentések függenek a generatív eljárásoktól, szabályoktól, a bonyolult struktúrák működési rendjétől, de elkerülendő a strukturális marxizmus túlzó determinizmusa, mert nem egyszerű és nem egyirányú ok-okozati összefüggésekről van szó. A posztstrukturáliszmus (a posztpozitivistá vagy posztmodern irányzat) *nem a struktúrák létét, a mibenlétük feltárásának fontosságát kérdőjelezi meg*, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy egyik konstrukció sem stabil, így a térstruktúra is állandóan változik. Nincs teljes mértékben zárt struktúra, nincs kitüntetett fix pont, nincs objektív viszonyítási alap: *meghatározó a nézőpont*. A konkrét helyek meghatározása is inkább ismeretelméleti, mint ontológiai kérdés. A térbeli viszonyok, a különbségek is állandóan alakulnak, a térszerkezet is folyamatosan változó séma. A nagy rendszerek működési szabályai is szükségszerűen a befogadó praxisában, a konkrét helyeken érvényesülnek, konkrét társadalmi csoportok valósítják, élik meg, „a játékot nem kitervelője, hanem a játékos játssza” (Derrida). Azaz e praxis állandóan alakítja magát a befogadó rendszert is.

A hely oldaláról a tér(struktúra) is többértelmű lehet. A konkrét helyeken termelődnek újjá azok a kapcsolatok, azok az összefüggések, alakulnak ki azok a mélystruktúrák, amelyek a magasabb szintű közeget alkotják, amelyben az egyes pontok, helyek értelmeződnek és értelmezhetők, ily módon aktív komponensei a kialakuló struktúráknak (például a hatalmi rendszereknek). E hálózat-

szerű rendszer működése kölcsönösen hat minden irányba. A hatás különböző mértékben, módon és időben, de terjed a permanens és összefüggő térben. Minden társadalmi, hatalmi hely(zet)hez kötődik. Fontos a kapcsolati háló jellege és sűrűsége, az intézményesültség intenzitása.¹²

A hétköznapiakban is használatos értelemben a hely (place) olyan különböző nagyságú és konfigurációjú, földrajzilag is körülhatároló cselekvési, értelmezési téregység, amelyet a nagyobb területi egységtől és a személyes terektől való (szintbeli) megkülönböztetésre használunk. A konkrét helyek társadalmi-gazdasági értelemben olyan *egyedi* kulturális, demográfiai, gazdasági egységek, sajátos jelenségek, amelyekkel az emberek azonosulnak, és amelyek önmagukban *képesek* saját maguk (fizikai környezet, tudás, gazdasági teljesítmény stb.) újraértelmezésére, alakítására. Értelmezési egység, ahol az emberek nemcsak sajátosan látják/értelmezik saját helyzetüket és a rajtuk kívülálló világot, hanem az egyének *itt szerzik elsődleges tapasztalataikat*, itt alakul szemléletük is. Fontos a helyhez tartozás (helyi identitás) és az azon kívüli világ megkülönböztetése. Meghatározóak a helyi jellemzők, adottságok és a külső kapcsolódások, viszonyok.

Az utóbbi évtizedekben a globalizáció eredményeként kialakulnak olyan fizikai környezetek, amelyeket a valódi helyekkel szemben nem-helyként (non-places, Augé 1995) vagy helynélküliségként (placelessness) értelmeznék. Ezek (repülőterek, fogyasztási terek, tematikus parkok, világhálózatok telephelyei stb.) nem mutatják a helyek fent leírt tulajdonságait, nincsenek sajátos „személyiségi” jegyeik. Ezeket össze nem tartozó emberek alkalmanként használják. Univerzális tömegkultúrával szolgálnak ki globális igényeket, személytelenek és helyettesíthetők. Ezek egyre erőteljesebb, agresszívabb térnyerése erősíti a hagyományos helyek, a lokális társadalmak jelentőségét, azok ellenreakcióit.

A globális folyamatok, trendek által létrejövő/alakuló terek a fenti értelemben nem hely-, vagy területalapúak, hanem hely- és térfüggetlen elemekből álló határtalan halmazok. A globalizált jelenségek „lokális” elemei közvetlenül alkotói a globális tereknek anélkül, hogy a különböző szintű hagyományos tereknek a szerves részei lennének. („Locality without territory” – Hannah Arendt.) A globalizáció kiüríti a hagyományos helyeket és tereket, csökkenti a helyben alakítható kapacitásokat, a helyi érdekből felhasználható forrásokat. A globális gazdasági tér nem alulról, nem a lokalitásokból, a mikro-, mezo- és makroterekből épül fel, nem használja ki azok minden lehetőségét, csak az akkor éppen versenyképeset jeleníti meg. A globális tér szereplőinek identitása más, az érdekértékei mások, mint a helyieké.¹³ A tradicionális szerves kötődéseket sérülékeny, bizonytalan kapcsolatok veszik át. A helyek/települések és az emberek uniformizálódnak, a homogén tér, a kozmopolita társadalom szenvtelen elemévé válnak. A globális egzisztenciák posztársadalma, a globális jelenségek számára a globális és lokális tér nem csupán, nem elsősorban az elérhetőség, a hozzáférés javulása miatt válik eggyé, hanem nem létezik számukra a két különböző értelmezés, az értékrendek és a térhasználat különbözősége.

Valójában az így értelmezett globális tér is csak egy a reprezentált affektív terek és a megélt helyek között. Heidegger és mások tanításaira visszautalva azt kell mondanunk, hogy minden esetben helyben, bizonyos szituációkban létezünk. E nélkül nincs létezés, nincs transzcendentális nézőpont, csakhogy ebben az esetben a „világfalu” az a hely, ami az identitást, a kötődést, az értelmezéseket adja, ami a földfelszín hálószerű helyeihez köthető.

A tér(képzetek) a napi gyakorlatban és a tervezésben¹⁴

E fejezet nem az előzőek összegzése, és nem is a korábbi elméleteket formálja gyakorlati tanácsokká, hanem sokkal inkább a mindennapi értelmezést, gyakorlatot mutatja be, azt, hogy miként alakulnak és működnek térképzeteink.

A tér, mint az eddigiekből is látszik, nehezen meghatározható, *különféleképpen megközelíthető és értelmezhető*, sokak számára misztikus, kezelhetetlen fogalom. Az emberek többségének valami olyan a priori trivialitás, amit nem is tudnak megfogalmazni, ami csak célirányos rákérdezés, sajátos vizsgálódás során tárul fel számukra. *Általános fogalmát különösen nehéz leírni, mert az hozzátartozik minden más lényegéhez, de „...a tér mögött már nincs semmi, amire visszavezethető lenne”* (Heidegger 1994, 213.), nincs mivel magyarázni, *nincs eszközünk a fogalmi megismeréshez*. A tér sajátja/lényege nem önmagában mutatkozik meg, hanem csak azokon keresztül tudjuk megismerni, amikhez hozzátartozik, az pedig minden, ami így általánosságban nehezen megragadható. A teret a szükségszerűen együttlétezők világa jeleníti meg, leginkább a különféle viszonyrendszerekben, hálóknban, struktúrákban, áramlásokban ragadható meg. De *a praxisban* az igazi kérdés nem is az, hogy mi a tér, hanem, hogy *miként hozza létre és alakítja a társadalmi gyakorlat, és miként használja az ember* (Harvey 1973, 14.).

Az átlagember számára a tér az önmaga által megélt és tanulással szerzett tér-tapasztalatainak valamilyen szubjektív összessége, olyan saját konstrukció, ami elsősorban az általa használt *földrajzi és kapcsolati terei*hez, azaz a mindennapi életvilágához kötődik. A mindennapi gyakorlatban ezek a cselekvéseinek és a kapcsolatainak a terei. Alapvető struktúrája (szintjei) a használat gyakoriságához kapcsolható: rendszeresen, többször, néha használt és az azon kívüli terek. (Ezt felhasználjuk a közszolgáltatások területi strukturálásához.) A tér, amiben él, egyfajta rendet, elrendezettséget jelent számára, külsődleges adottság, ami lehetőségeket kínál és korlátokat jelent. Az emberek a külső tárgyakhoz, más szubjektumokhoz (értékekhez) és eseményekhez képest helyezik el magukat az ezek által alkotott térbeli struktúrákban, vagy azok analógiájára képzelik el magukat a virtuális térben. Más (ember, vállalat stb.) lokalizálását is hasonlóan végzik: belehelyezik egy maguk – mint a társadalom része – által konstruált struktúrába. Tehát az átlagember sem úgy tekint a térre, mint független struktúraalkotó potenciálra, hanem sokkal inkább mint a betöltött helyek által alkotott struktúrára/rendezett-

ségre, amelyet kulturális és pszichológiai szűrőkön keresztül értelmez, így a tér inkább „minőségi” tartalmú, mint fizikai (mennyiségi). Az állampolgár a helyet, aminek maga is része, sokkal inkább aktívan alakíthatónak éli meg, mint a használatán kívüli tereket.

Kant a teret nem objektívnek, valóságosnak, de nem is véletlenszerűnek, hanem olyan szubjektív, *a priori szemléleti formának tartotta*, ami egyáltalán lehetővé teszi a tapasztalást, a megismerést, aminek alapján megértjük és elrendezzük dolgainkat (Kant 2001). A világ területi karakterét a priori a kognitív képességünknek megfelelően látjuk, képzeljük el. Ez nem eleve létező, velünk született adottság, hanem a tapasztalatok során alakuló szemlélet. E kanti értelmezés nem annyira a tér leírását, hanem inkább *az emberi tértudatot és annak használatát magyarázza*. Azaz fontos, hogy milyen térképzeteink vannak, azok miként alakulnak, hiszen rajtuk keresztül értelmezzük és alakítjuk a világot. A téralkotást és -használatot általában a materiális/fizikai terekre vonatkoztatjuk, de a fizikai terek használata és alakítása is valamilyen szimbolikus térképzet megvalósítása.

A mindenkori társadalomban uralkodó, leginkább elfogadott ideologikus/szimbolikus térfogalom, térértelmezés hatással van a társadalom által létrehozott térstruktúrára. A térbeli létünkről vallott felfogásunknak megfelelően *rendezzük el* dolgainkat a világban, „lakjuk be” azt, és ilyen módon járulunk hozzá a tér megkonstruálásához, hozzuk létre az „általunk elrendezett valóságot”. Például egy adott kormányzat a térképzeteit operacionalizálja a regionális vagy a policentrikus térstruktúrák kialakítása során, vagy éppen az így működő rendszer megszüntetésével. Alapvetően a kormányzási ideából és gyakorlatból, a funkciók ellátásának lehetséges módjából (térhasználat) ered, hogy éppen a régiók vagy a járáások intézményeit erősítik meg.

Mi, emberek teremtyük meg saját világunkat, hozzuk létre az általunk használt teret, rajzoljuk meg az idő mindenkori arcát. Létünk és cselekedeteink, az általunk generált események, kapcsolataink, a közöttünk lévő viszonyok és ezek objektivációi hozzák létre, termelik újjá és strukturálják tereinket. A tér társadalmi (kulturális), gazdasági és a környezetalakítási folyamat eredményeként folyamatosan alakul. A földrajzilag (is) elkülönülten élő, különböző kultúrájú, fejlettségű nemzetek, népcsoportok, rétegek és egyének különböző tereket hoznak létre, de a már meglévőket is másként értelmezik és használják. (Az egykori párizsi vagy berlini pályaudvar épülete ma múzeum, ugyanaz a fizikai valóságelem egyszer a közlekedési háló, máskor a kulturális mező eleme.)

Minden társadalmi (gazdasági) cselekvés, jelenség egyben (fizikai, mentális, szakrális stb.) téralkotás, és fordítva: minden tér társadalmi produktum. A vizsgálható, a megismerés tárgyát képező teret mi emberek (a társadalom) hi-tünknek, céljainknak/törekvéseinknek megfelelően hozzuk létre, és annak tükrében alakítjuk a meglévőt. Ebben az értelemben mindenfajta tér „mesterséges” képződmény, emberi konstrukció. A létrehozott fizikai objektumok, elméleti konstrukciók, ideológiák emberi célokat szolgálnak, és a természeti környezet

értelmezése és használata is az emberi térhasználat függvénye. Az általunk használt táj állandóan átértelmeződött humanizált kultúrtáj, és az érintetlen természet (ha van is ilyen) azért van meg magában, mert akkor éppen közvetlenül nem használjuk. Ebben az értelemben a természet tárgyai is a társadalmi tér(használat) részei. A térbeli struktúrák a társadalmi struktúrák megjelenései, kifejeződései. (Nem vetületei.)

A tér mint társadalmi képződmény mindig értelmezett és szimbolikus többletjelentéssel bír. Minden (térbeli) lét, minden térképzet, felosztás és egységképzet valamilyen tér-identitástól, azonosságtudattól és célorientációtól függ. Minden le- és elhatárolás, minden területiegység-meghatározás és -elnevezés valamilyen értékek, érdekek mentén történik. Minden térleírás valamilyen értékelvű felosztást takar.

A (területi) koncepciók, tervek, a közszolgáltatások (térbeli) rendjének kialakítása és legitimálása politikai keretek között történik, amihez intézményesített eszközrendszert rendelnek. Ez mindig az aktuális legitim többség pillanatnyi tudásán, információin alapuló térképzetét tükrözi. E térképzet összefügg olyan más értékválasztásokkal, szimbolikákkal, mint például a csoport-hovatartozás (pl. nemzeti összetartozás), vagy azzal, hogy milyen prioritások alapján rendezük dolgainkat.

A gyakorlati tervezőmunka során (a tervezési szakmában) alapvetően két térfelfogás különül el: a hatóóként, külső determináló tényezőként kezelt abszolút vagy „külső tér” és a belülről célirányosan alakítható emberi konstrukció koncepciója. Az elsőt inkább a pozitív tudományosság talaján álló, többségében kvantitatív módszereket alkalmazók képviselik, a másik pedig sokkal inkább gyakorlatorientált, posztpozitivistá megközelítés. Az elsőhöz tartoznak a fizikai/környezeti „deterministák” (a vulgármaterializmus, a földrajzi determinizmus, a francia possibilizmus, a pozitív regionális tudomány stb. képviselői) és a másodikhoz a társadalmi-gazdasági viszonyrendszerben elfoglalt helyzet meghatározó mivoltát képviselők (a marxisták, mint pl. Lefebvre, Bourdieu, Harvey, Jameson, Soja, vagy az európai új regionalizmus képviselői, például Keating).

A tervezés során a tervekészítés kontextusának megfelelően a tervezők (beleértve az összes közreműködőt) *alakítják ki a tervezés terét*, ami nem más, mint annak tárgya, tartalma, a társadalmi-gazdasági viszonyok konkrét társadalmi közeg általi interpretációja, konkrét érdekeknek és céloknak megfelelő leképezése. A tervezés tárgyát képező konkrét fizikai/földrajzi tér, annak határai a tervezés tárgyának, a tervezők szándékának megfelelően formálódnak, a tervezés során alakulnak ki. Ha például egy városi terv során olyan funkciókat is tárgyalnak, amelyeknek a városhatáron túli vonzáskörzete van, akkor egy nagyobb funkcionális terület is a tervezés tárgyává válik. Ha például az oktatás a tárgy, akkor a városban pontszerűen elhelyezkedő iskolák, a tanulók és a tanárok lakóhelyei, mindezek közötti lehetséges kapcsolatok beemelődnek a tervezés fizikai terébe, a képzés, annak színvonala stb. pedig az absztrakt/szimbolikus tér részeivé válnak. A tervezés tárgyairól, az általuk alkotott terekekről van egy pre-

hipotézisünk, de a vizsgálat és a stratégiaalkotás során alakul, strukturálódik, töltődik fel tényleges tartalommal, konkrét helyekkel, terekkel.

Az elkészült, elfogadott tervek – azok által megjelenő terek – abban a társadalmi-gazdasági közegben is állandóan átértelmeződnek, amelyben létrejöttek, más helyeken pedig egészen más olvasataik (értelmezéseik) is lehetnek. A nagyobb téregységre készült, magasabb szintű tervek a különböző terekben/helyeken más értelmet kapnak, így egyszerű tervlembontás e logika alapján nem lehetséges, bár tudjuk, hogy a gyakorlatban volt és még ma is van ilyen.

Jegyzetek

- 1 Magyarországon a NIIFI beruházásában 4 telephely (Budapest, Debrecen, Szeged és Pécs) összekapcsolásával 48 teraflop kapacitású rendszer jön létre, ami az üzembe helyezéskor a világon a 165. legnagyobb kapacitás. Ez olyan új kutatásokat is lehetővé tesz, amelyek ugyan egyszerűek, de korábban nagy számításgéneink miatt nem voltak kivitelezhetők.
- 2 Gondoljunk például a regionalizációra. Vannak, akik a földrajzi adottságokból, vannak akik a gazdasági törvényszerűségekből kívánják meghatározni a régiókat, és vannak, akik politikai konstrukcióknak tekintik azokat (Faragó 2010).
- 3 Krugman (2003) felhívta arra a figyelmet, hogy nagyon sok hasonló hely (téregység) van a világon, és hogy hol indul el egy területi koncentráció, az a véletlennek köszönhető, de ha már létrejött, akkor az kedvező a további koncentráció, növekedés szempontjából.
- 4 E megkülönböztetés létjogosultsága annyiban kétséges, hogy már a szofista filozófia kimondta, hogy minden dolognak mértéke az ember, azaz éppen az a tényszerű, hogy a különböző létünkben fakadóan másként tekintünk a világra. Természetesen ez nem mond ellent annak, hogy mindannyian ugyanazon világ részei vagyunk, annak hatása alatt élünk, történeti, társadalmi létezők vagyunk, így elkerülhető a végletes szubjektivitás.
- 5 E diszjunkció ismeretelméleti és hermeneutikai szempontból aggályos, amit alátámaszt Nemes Nagy (2009, 99.) példája is, miszerint még ugyanannak a fizikai térnek a különböző érzékszervekkel való észlelése is más térképzetet eredményez.
- 6 Létezik más felosztás is. Soja (1989, 120.) a kölcsönösen egymásra ható fizikai, mentális és társadalmi tereket említi.
- 7 A Kovács Csaba szóbeli közlésén alapuló hasonlat (Nemes Nagy 2009, 88.) nem ezt az összefüggést világítja meg, hanem a fizikai/anyagi/dologi többszintűséget, illetve bennefoglaltságot.
- 8 Council of Europe Conference of Ministers Responsible for Spatial Regional Planning.
- 9 Véleményem szerint Heidegger nézetei kevésbé ismertek, és kevesebben adaptálják, alkalmazzák azokat a tértudományokban, így e fejezetben bővebb ismertetésükre, vulgarizált interpretációjukra vállalkozom.
- 10 De mint értéktartalmat, mint hierarchikus viszonyt a társadalmi tanulási folyamat során sajátítjuk el.
- 11 Például egy konkrét telephelyen működő vállalkozás a humán erőforrástérben talál-e megfelelő munkaerőt, kooperáló partnereket, vagy például egy ember életkilátásaira (tanulási, munka- házassági stb. lehetőségeire) nagy hatással van, hogy a lakóhelye milyen pozíciót foglal el a településhálózatban.
- 12 Többek között mindezeknek a feltárásáról szól Michel Foucault munkássága.
- 13 A francia irányítású pécsi vízmű jó példája ennek. A franciák által kinevezett jó képességű, szakmailag elismert management szembekerült a helyi érdekekkel és vezetéssel. A tulajdonosi és szakmai vitákban a helyiek és a helyben élő, francia alkalmazásban lévőek nem is egy „nyelvet” beszéltek.
- 14 Jól illik ide a profán reklámszlogen: „Annyi a világ, amennyit beletöltesz” (Dreher 2011).

Irodalom

- A. Gergely A. (1997): A térszerveződés szimbolikus üzenetei. Térátélés és politika a kilencvenes évek elején. In: Szabó M. és Várnai Gy. (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana Kiadó, MTA PTI., Budapest, 287–303.
- Agnew, J. (2005): *Space: Place*. In: Cloke, P., Johnston, R. (eds.): *Spaces of Geographical Thought*. Sage, London, 81–96.
- Augé, M. (1995): *Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso, London
- Barabási A. L. (2010): *Villanások – a jövő kiszámítható*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Benedek J. (2006): *Területfejlesztés és regionális fejlődés*. Presa Universitara Clujeana, Kolozsvár
- Castells, M. (1977): *The Urban Question: A Marxist Approach*. Edward Arnold, London
- Castells, M. (2005): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. I. kötet. Oktatási Minisztérium, Budapest
- CEMAT (1983): *European Regional/Spatial Planning Charter–Torremolinos Charter*, Strasbourg, Rec. (84)2.
- Enyedi Gy. (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi statisztika*, 4., 398–405.
- Faragó L. (2007): Térstruktúra: térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 4., 21–38.
- Faragó L. (2010): Minden régió „politikai”! In: Benkő P. (szerk.): *Politikai Régió – Régiópolitika*. Deák Kiadó, Budapest, 46–54.
- Faragó L. (2011): Falvaink sorsa komplementer nézőpontból. In: Mezei C. és Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. PTE KTK, Pécs, 35–47.
- Gregory, D. (1994): *Geographical Imaginations*. Blackwell, Cambridge
- Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (2000): *The Dictionary of Human Geography*, 4th Edition. Blackwell, Oxford
- Haggett, P. (2006): *Geográfia. Globális szintézis*. Typotex, Budapest
- Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. Arnold, London
- Heidegger, M. (1994): A művészet és a tér. In: Heidegger, M. „...költőien lakozik az ember...”. *Válogatott írások*. Ford.: Vajda Mihály. T-TWINS – Pompei, Budapest–Szeged, 211–218.
- Heidegger, M. (2001): *A lét és idő*. Osiris, Budapest
- Hubbard, P., Kitchin, R., Valentine, G. (2004): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage, London
- Kant, I. (2001): *Az ítélelterő kritikája*. Ictus, Szeged
- Krugman, P. (2003): *Földrajz és kereskedelem*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Lefebvre, H. (1974/1991): *Production of Space*. Blackwell, London/Oxford
- Leibniz, G. W. (1986): *Válogatott filozófiai írásai*. (ford. Endreffy Zoltán és Nyíri Tamás) Európa Könyvkiadó, Budapest
- Lengyel I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok. *Tér és Társadalom*, 3, 11–40.
- Mészáros R. (1997): *A kibertér, és ami körülötte van*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- Mészáros, R. (2001): A kibertér társadalom-földrajzi megközelítése. *Magyar Tudomány*, 7., 769–779.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Soja, E. W. (1980): The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70., 207–225.
- Soja, E. W. (1989): *Postmodern Geographies*. Verso, London